

Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи: зб. наук. пр. за заг. ред. Г.В. Беленької, В.І. Бондар, І.М. Шоробури. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2020. С. 342–352.

Соловійова Людмила Іванівна, м. Київ

ORSID 0000-0003-3584-9779

ДІЄВІСТЬ ЦІННОСТЕЙ ДИТИНИ НА ПЕРЕХІДНОМУ ЕТАПІ ВІД ДОШКІЛЬНОЇ ДО ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено аналізу проблеми привласнення дитиною старшого дошкільного віку цінностей. Розкрито психологічний зміст поняття «цінність», умови та шляхи засвоєння дитиною цінностей соціуму. Представлено результати експериментального вивчення функціонування термінальних та інструментальних цінностей як регуляторів діяльності дітей старшого дошкільного віку у закладах дошкільної освіти.

Ключові слова: *термінальні та інструментальні цінності, привласнення цінностей, ціннісна регуляція, структура цінностей, рейтинг цінностей, дитина старшого дошкільного віку.*

The article is devoted to the analysis of the problem of acquiring values by a child of the senior preschool age. The psychological content of the concepts of "value", the conditions and ways of mastering of the values of society by the child are revealed. The results of experimental study of the functioning of terminal and instrumental values as regulators of activity of children of the senior preschool age in preschool establishments are presented.

Key words: *terminal and instrumental values, appropriation of values, value regulation, structure of values, rating of values, child of senior preschool age.*

Концепція Нової української школи однією з пріоритетних освітніх цілей підготовки дитини до успішної самореалізації у дорослому житті визначає формування у неї загальнолюдських цінностей. У старшому дошкільному віці, періоді, сензитивному для розгортання процесу нарощування внутрішніх рушійних сил особистості, актуалізуються важливі досягнення її ціннісно-сміслової сфери. Дитина починає визначатися у власних потребах, інтересах, провідних мотивах, приймає соціально значущі цінності. Привласнені цінності окреслюють зміст і напрямок активності дитини, її ставлення до навколишнього світу і себе, надають сенсу та регулюють дитячу поведінку у відповідності з ціннісними надбаннями. Вивчення дієвого впливу регулюючої ролі термінальних та інструментальних цінностей старшого дошкільника у прояві пізнавальної та соціальної активності напередодні його вступу до школи відображає актуальну потребу сьогодення. Проблема розглядається у межах наукової теми «Становлення структури термінальних та інструментальних цінностей дітей дошкільного віку» (№ 0118U003094, 2018–2020 рр.) лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Психологічну природу індивідуальних цінностей науковці пов'язують із різними особистісними утвореннями, окреслюючи тим самим їхню роль у спричиненні активності дитини. Перші розташовують цінності на одній лінії з власними думками, уявленнями, переконаннями, визначаючи їх у якості керівних принципів та орієнтирів для оцінювання тих чи інших подій, своїх вчинків, різних фактів оточуючої дійсності. Другі розглядають їх як різновид чи подобу соціальних установок або інтересів, наділяючи цінності спрямовальною чи структурувальною функцією. Треті зближують цінності з потребами і мотивами, підкреслюючи їх реальну спонукальну силу. (О. Асмолов, Б. Братусь, Ф. Василюк, Л. Виготський, В. Вілюнас, Є. Головаха, Б. Додонов, Б. Зейгарник, В. Ковальов, Г. Костюк, Д. Леонт'єв, О. Леонт'єв, А. Маслоу, К. Патяєва, В. Петровський, М. Рокич, С. Рубінштейн, О. Тихомиров, Х. Хекхаузен, А. Шаров, Ш. Шварц,

М. Яницький та ін.). Різноманітність та безперечну взаємодоповнюваність тлумачень, до якої вдаються психологи у поясненні цього поняття свідчить про його неабияку складність та визначальну, «вузлову» роль ціннісних утворень у закладанні основ особистості. Отже, цінність – це «щось, що має для людини значимість, відповідає її актуальним потребам, ідеалам, особистісним смислам» [8, с. 146], сприяє реалізації намічених цілей.

Цінності являють собою соціальне утворення як за своїм походженням так і за сутнісними характеристиками. Цінності не є первинними, вони похідні від співвідношення світу і людини, відображають те, що у світі, включають й те, що створює людина в процесі історії, що є значущим для неї. Наявність цінностей, за словами С. Рубінштейна, демонструє небайдужість людини по відношенню до світу, яка виникає зі значимості різних сторін, аспектів світу для людини, для її життя. У зв'язку з цим важливим завданням соціуму є подолання «відчуження» цінностей від людини [10, с. 369–370].

Прилучення дитини до цінностей соціуму відбувається в процесі її соціалізації. Малюк, будучи від народження соціальною істотою для «входження» у світ людей активно його опановує – набуває досвіду, засвоює певну систему знань, норм і правил, привласнює зовнішні відносно себе цінності, які домінують в його соціальному оточенні. На соціальну обумовленість цінностей вказував Л. Виготський та пов'язував розвиток особистості із освоєнням дитиною цінностей культури, яке опосередковане процесом спілкування. За його словами, значення і смисли, зароджуючись у стосунках між людьми, зокрема, в прямих соціальних контактах дитини з дорослим, потім шляхом інтеріоризації «вращуються» у її свідомість [3].

Інтеріоризація, за твердженням Л. Виготського та інших класиків радянської психології, є основним механізмом соціалізації. «Формування особистості шляхом інтеріоризації – привласнення продуктів суспільного досвіду і культури в процесі виховання і навчання – є, разом з тим, засвоєння певних позицій, ролей, функцій, сукупність яких характеризує її соціальну

структуру. Усі сфери мотивації та цінностей детерміновані саме цим суспільним становленням особистості» [3, с. 248]. Інтеріоризація суспільно значимих цінностей відбувається через засвоєння соціальних нормативів, як у вербальному, так і поведінковому плані.

I. Кон називав декілька відносно автономних психологічних механізмів соціалізації в сім'ї: підкріплення – вироблення звички дотримання норм за допомогою заохочення чи покарання; ідентифікація, ототожнювана ним із наслідуванням; розуміння, пов'язане із формуванням самосвідомості [5]. Дані механізми, на думку науковців, є віковими стадіями процесу формування системи ціннісних орієнтацій особистості.

Поряд із інтеріоризацією, одним з механізмів соціалізації психологи визначають ідентифікацію. Поняття ідентифікації інтерпретується як процес імітації чи наслідування (А. Бандура, Р. Уолтере), неусвідомленого копіювання цінностей соціального оточення (З. Фрейд, Т. Парсонс), міжособистісної взаємодії, пізнання іншої людини, входження в її систему мотивів, цілей і цінностей (Б. Паригін, О. Петровський, В. Петровський, О. Бодальов, Р. Кричевський, Є. Дубовська, В. Мухина, В. Абраменкова, Є. Васіна, В. Леонтєв). Ідентифікація утворює одну з форм відображеної суб'єктності, «коли в якості суб'єкта ми відтворюємо в собі саме іншу людину (а не свої спонукання), її, а не свої цілі» [9, с. 22]. Цей механізм є провідним при засвоєнні дитиною цінностей і норм мікросоціального оточення (сім'я, заклад освіти, товариство однолітків тощо). Під час входження особистості в групу, завдяки ідентифікації відбувається прийняття «вкладів» від значимих інших і ототожнення себе з ними, а через це – засвоєння прийнятих в групі норм і цінностей.

Процес прийняття дитиною цінностей характеризує взаємно обумовлені сторони соціалізації та індивідуалізації розвитку людини. Гуманізація соціокультурних впливів середовища, які відбуваються у взаємодії дитини з оточенням, надає кожному дошкільнику можливість привласнити історико-культурний досвід людства, отримати особистий

досвід активності у прояві своєї індивідуальності, реалізувати свої можливості, потенційні внутрішні ресурси та здібності, стати творчою особистістю, навчитися регулювати власну діяльність та поведінку на основі суспільно значущих цінностей. Соціальне середовище є саме тією умовою, яка визначає, чи перейде ця потенційна можливість у засвоєнні дитиною цінностей в реальний формат її життєдіяльності [4].

Основним шляхом привласнення дитиною цінностей є включення її у різні специфічно дитячі види діяльності, у яких цінності поступово набувають ролі регламентуючих орієнтирів у вияві суб'єктної активності малюка. Опираючись на діяльнісну обумовленість процесу прийняття цінностей визначають їх характерні ознаки – значення та особистісний смисл. Значення розкриває соціокультурний зміст цінностей і являє собою сукупність суспільно значущих властивостей, функцій предмета чи ідей, які роблять їх цінностями у суспільстві, тобто соціально значущими цінностями. Значення розглядається як узагальнене у слові відображення дійсності незалежно від індивідуального, особистісного ставлення до неї людини. Особистісний смисл визначається самою людиною та демонструє ставлення суб'єкта до усвідомлюваних ним об'єктивних явищ. Для того, щоб дитина будувала свою діяльність у відповідності із певною цінністю, необхідно, щоб вона стала особисто значимою для неї, набула особистісного смислу. Особистісний смисл, за О. Леонтьєвим, розкривається у відповідних мотивах, якими керується суб'єкт під час досягнення цілей діяльності [6]. Цінності, набуваючи для дитини суб'єктивної значимості, «входячи в структуру її власних потреб» [2, с. 174], виступають у ролі мотивів діяльності, стають орієнтирами й регуляторами дій, «дійсними факторами її розвитку» [Там же]. Суб'єктивне відображення у свідомості людини цінностей навколишньої дійсності веде до формування особистісних цінностей. Як зазначав Д. Леонтьєв, «в реальному розвитку ми маємо рух, що завершується засвоєнням цінностей соціальних спільнот і їх трансформацією в особистісні цінності» [7, с. 209].

Прийняття соціально значущих цінностей напряду пов'язаний із рівнем психологічної зрілості дитини – сформованістю базових особистісних новоутворень старшого дошкільного віку, як-то виникнення першого схематичного абрису дитячого світогляду, виникнення внутрішнього плану свідомості, виникнення перших етичних інстанцій, початок формування довільності, підпорядкування мотивів [11]. Дитина спроможна привласнити об'єкти та явища дійсності як цінності за умови досягнення такого рівня особистісного розвитку, коли вона здатна сприйняти, визначити характерні ознаки та створити в уяві повноцінні образи досліджуваних об'єктів та явищ, а також оцінити їхні властивості з погляду необхідності, корисності, приємності для себе. Внаслідок цього відбувається усвідомлення особистістю цінності об'єкта чи явища навколишнього світу: утворюються ціннісні уявлення про них та формується особливий вид ставлення – ціннісне ставлення. Високий рівень суб'єктивної значущості певних соціальних цінностей визначає сталу спрямованість потреб і інтересів дитини, перетворюється на мотив діяльності і спонукає до активних дій, виявляється у її цілях, зумовлює вибір способу дій для досягнення бажаної мети. Дієвими можуть бути цінності, визнані самою дитиною, а не нав'язані їй ззовні.

Регулятивна дія цінностей найбільш повно виявляється у тих видах діяльності, які спрямовані на реалізацію самостійно визначених, творчих цілей дитини, пов'язаних з її суб'єктивно значимими цінностями. У дошкільному віці важливого значення для дитини набувають специфічно дитячі види діяльності – ігрова, предметно-практична, образотворча, пізнавальна, спілкування, у яких відображується її суб'єктна активність. Провідну роль у становленні особистості дошкільника, за беззаперечним твердженням класиків та сучасних дослідників дитячої психології, посідає самодіяльна творча сюжетно-рольова гра. Вона створює найкращі умови для здійснення дитиною ціннісної регуляції своїх дій, оскільки максимально відповідає необхідним для цього вимогам. У такій грі найяскравіше виявляється ціннісне ставлення дошкільника до об'єктів та явищ

навколишньої дійсності, до себе та інших людей. Коли дитина бере на себе ігрову роль, вона має діяти у відповідності з певними вимогами до своєї поведінки, відображеними у ціннісних уявленнях, нормах, правилах, які диктуються образом, втілюваним дитиною у грі.

На кінець старшого дошкільного віку починає вибудовуватися структура цінностей у єдності емоційного, когнітивного та діяльнісного компонентів, збалансованість розвитку яких визначатиме стійкість та дієвість цінностей як регуляторів дитячої поведінки. Важливо для створення повної картини власних цінностей дитини-дошкільника мати можливість за допомогою адекватних дослідницьких інструментів встановити як рівень значимості цінностей для малюка, так і повноту уявлень про них, здатність управляти діями дитини під час діяльності.

Для визначення структурної характеристики термінальних й інструментальних цінностей дитини-дошкільника та збалансованості їх емоційного, когнітивного та діяльнісного компонентів ми застосовували «Експрес-діагностику сфери ціннісних орієнтацій дошкільника» [12] та спостереження «Діагностика рівнів прояву діяльнісного структурного компонента ціннісних орієнтацій старших дошкільників» [4]. Діагностичним матеріалом першої методики слугувало 17 чорно-білих сюжетних картинок (10x10 см) із зображенням ситуацій взаємодії дитини з іншими людьми, природою, технікою, мистецтвом, тотожних проявам термінальних цінностей: „сім'я”, „щастя”, „здоров'я”, „дружба”, „краса природи”, „краса мистецтва”, „краса техніки”, „зовнішня краса людини”, „гроші”; та інструментальних цінностей: „співпереживання”, „самостійність”, „творчість”, „допитливість”, „цілеспрямованість”, „впевненість”, „сміливість”, „наполегливість”. У першій серії експерименту в процесі бесіди з дитиною за картинками «про важливе у житті» з'ясовували її уявлення про усі означені поняття. Дитину просили вибрати певну картинку, наприклад, про сім'ю, та пояснити, що означає це слово. В результаті бесіди визначався рівень обізнаності дитини у змісті кожної цінності. У другій серії

експерименту дитині пропонували відібрати вісім самих головних для неї картинок і послідовно їх викласти. В результаті оцінювання малюком важливості ціннісних характеристик і побудови їх ієрархії отримували ренкінг значущих для нього на той час цінностей.

В процесі спостереження самостійної творчої діяльності дітей (сюжетно-рольової гри, малювання, конструювання, ліплення тощо) відзначалися факти дієвості привласнених дітьми термінальних та інструментальних цінностей, коли останні виявлялися, орієнтували та скеровували дії дитини протягом діяльності. Поведінка дитини аналізувалася за показниками, що свідчили про здатність старшого дошкільника ініціювати дії, умотивовані цінністю; послідовно їх реалізувати та долати труднощі на шляху здійснення цих дій. Визначалося три ступеня прояву кожного показника з відповідним оцінюванням у балах від 1 до 3. Після обробки даних було визначено рейтинг кожної з термінальних та інструментальних цінностей групи дітей старшого дошкільного віку в якості знаної, значущої та дієвої цінності.

Результати проведеного дослідження дозволяють говорити про те, що в старшому дошкільному віці привласнені цінності починають регулювати цілеспрямовані дії дитини, включеної у діяльність. Підтверджено, що самостійна творча діяльність дошкільників (гра, або інша самостійна дитяча діяльність) створює сприятливі умови для проявів дітьми ціннісної регуляції.

Серед найвідоміших дітям були термінальні цінності «гроші», «здоров'я», «сім'я», «дружба», «краса природи» та інструментальна цінність «сміливість». Найменшу обізнаність діти показали, розповідаючи про термінальні цінності: «красу техніки» і «красу мистецтва» та інструментальні цінності: «допитливість», «творчість», «цілеспрямованість», «наполегливість». Список цінностей за ознакою важливості, емоційної наповненості для старших дошкільників об'єктів, явищ чи якостей, що утворився в результаті дитячих виборів по низхідній виглядав так: «сім'я», «здоров'я», «творчість», «дружба», «гроші», «краса природи», «краса

техніки», «щастя», «самостійність», «сміливість», «зовнішня краса людини», «впевненість», «співпереживання», «допитливість», «наполегливість», «краса мистецтва», «цілеспрямованість». На момент проведення дослідження найбільш значущими для дітей були одночасно й найбільш знані ними термінальні цінності, а також «творчість» – життєво важлива потреба та винятковий інструмент розвитку суб'єктної активності дошкільника. Найбільш дієвими визначилися термінальні: «щастя», «сім'я», «зовнішня краса людини» та інструментальні цінності: «цілеспрямованість», «творчість», «впевненість», «самостійність». Саме вони вказують на важливі цілі, які відповідали життєвим потребам старших дошкільників та були регламентуючими орієнтирами й інструментами їх задоволення. Найменшу роль у регуляції дій дошкільників відігравали такі цінності-цілі: «дружба», «краса мистецтва», «гроші» та цінності-засоби: «допитливість», «співпереживання».

Інструментальні цінності виступають засобами досягнення термінальних цінностей, що підкреслює їх особливий характер та значення у процесі становлення поля цінностей, оскільки вони забезпечують активність дитини в різних видах діяльності. Визначення невисокого рівня прояву «наполегливості», «сміливості», «допитливості», «співпереживання», недостатня увага з боку дорослих щодо підтримки та формування інструментальних цінностей як способів реалізації цільової спрямованості життєдіяльності є вкрай шкідливими, оскільки руйнують потенціал особистісної активності дитини.

З'ясовано, що структура термінальних і інструментальних цінностей старших дошкільників є доволі неоднорідною. Когнітивний, емоційний і діяльнісний структурні компоненти цінностей сформовані нерівномірно. Найбільш гармонійно вони представлені у цінності «сім'я». Найменше – у «цілеспрямованості». Спостерігалася відчутна різниця між високими показниками дієвості цієї цінності-засобу та низьким рівнем обізнаності та значущості її для дітей. Викликає занепокоєння загальний низький рівень

розвитку усіх трьох структурних компонентів таких цінностей: «краса мистецтва», «допитливість», «співпереживання». Визначився також суттєвий розрив між достатнім рівнем дії когнітивного, емоційного та низьким рівнем прояву діяльнісного компонента цінностей «здоров'я» і «дружба». Така дисгармонія у структурі означених цінностей створює небезпеку їх формального засвоєння та гальмує повноцінне функціонування привласнених цінностей в житті дитини.

Система дієвих цінностей, що складається в ціннісній сфері дитини на кінець старшого дошкільного віку утворює її внутрішній особистісний ресурс, визначений орієнтир дій в напрямку успішної реалізації власних намірів і прийнятих цілей. Дитина 6-7 років, певною мірою, стає захищеною від ситуацій неусвідомлюваного і ситуативного вибору небажаних способів поведінки. Засвоєні цінності, таким чином, забезпечують стабільність, визначеність і передбачуваність дитячої поведінки, а також спрямовують її активність та набутий досвід на реалізацію нових завдань розвитку в умовах початкової школи – адаптацію до реалій шкільного життя, налагодження взаємодії з новими знайомими дорослими та однокласниками, поступове оволодіння учбовою діяльністю.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания /АН СССР, Ин-т психол. Москва : Наука, 1977. 379, [1] с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : «Просвещение», 1968. 464 с.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология /под ред. В.В. Давыдова. Москва : Педагогика-Пресс, 1999. 536 с. (Психология: Классические труды).
4. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб. /Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, Л.І. Соловйова [та ін.] ; за ред. Т.О. Піроженко. Київ – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.

5. Кон И.С. Ребенок и общество: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 336 с.
6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 2 изд., доп. Москва : Мысль, 1965. 574 с.
7. Леонтьев Д.А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности. 2003. URL: https://lib.uni-dubna.ru/search/files/psy_leo_psy_smisla/1.pdf. (дата звернення 15.02.20).
8. Психологія особистості: Словник-довідник ; за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
9. Психология развивающейся личности /под ред. А.В. Петровского. Москва : Педагогика, 1987. 240 с.
10. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1976. 416 с.
11. Соціально-значущі цінності в життєдіяльності майбутнього школяра: метод. рек. /Т.О. Піроженко, Л.І. Соловйова, О.Ю. Хартман ; за ред. Т.О. Піроженко. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. 32 с.
12. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі : навч.-метод. посіб. /Т.О. Піроженко, Л.І. Соловйова та ін.; [за ред. Т.О. Піроженко]. Київ : Видавничий дім „Слово”, 2016. 248 с.